

Peter Rietbergen

Historisch Erfgoed

Aken, Rome, Jeruzalem - en Europa

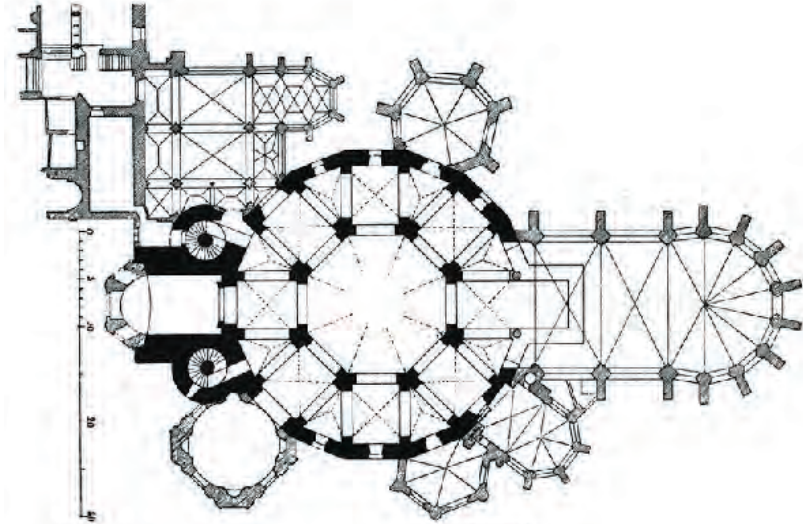
Waarom is Aken zo'n bijzondere stad en wat is haar relatie met betrekking tot de Europese geschiedenis? In onderstaand artikel bespreekt Peter Rietbergen zijn fascinatie voor Karel de Grote en diens bijzondere historische stad Aken.

Wie over Europa leest, komt Karel de Grote tegen, ja, struikelt over de passages in artikelen, monografieën en overzichtswerken waarin hij als 'Vader van Europa' bijkans heilig wordt verklaard. Doch lang voordat ik wist dat Karel dit vaderschap in de schoenen geschoven werd, ja zelfs voordat Europa voor mij méér was dan een deel van de wereldkaart fascineerde hij mij al.

Misschien was het die schoolplaat van Cornelis Jetses, uit 1917, die hem toont als de bebaarde, wijze vorst die, omringd door familie en hof, eenieder tot ijverig leren aanspoort, een plaat die, dat weet ik nu, opvallend betrouwbaar is in zijn historische details - wellicht op de baard na.... Misschien was het 't *Roelantslied*, dat ik toen nog niet las als een weliswaar onhistorische doch literair belangrijke tekst, maar gewoon als een spannend jongensverhaal, evenals *Karel ende Elegast*, en *De Vier Heemskinderen*. Hoe dat ook zij, Karels naam riep beelden op die al snel extra gevoed werden door epische films van 't soort dat in de jaren 1960 in de Westerse bioscopen vertoond werd - de Europese middeleeuwen à la Hollywood.

Noch de middelbare school, in die jaren, noch in de vroege jaren 1970 de universiteit - in Nederlands enige Karelstad, Nijmegen - veranderden veel aan dat beeld. En allengs dacht ik: zou het niet mooi zijn om ooit het script te schrijven voor een speelfilm over Charlemagne? Maar tja, hoe schrijf je een filmscript, als methodisch getraind historicus, die, althans tot in de late jaren 1980, nog huiverig was voor acceptatie van de vervagende grenzen tussen feit en fictie?

Toen ik die huiver eenmaal had afgeschud en me bovendien bij het schrijven van mijn *Europe: A Cultural History* (1998; 2006) in wat modernere

Plattegrond van de kapel in Aken.

studies over Karel ging verdiepen, nam de fascinatie slechts toe. Maar daarmee ook het besef dat ik méér van die man moest weten alvorens het waagstuk van een scenario onder ogen te zien. Kortom: ik besloot een boekje over Karel te schrijven - nog geen Nederlands historicus had dat gedaan.

Dat boekje bracht me natuurlijk naar Aken, de ‘Karelstad’ *par excellence*, waar men jaarlijks de naar hem genoemde prijs uitreikt aan een persoon die zich voor Europa verdienstelijk heeft gemaakt - in 2008 was Angela Merkel de uitverkorene. Dat Karel geen Europa gedacht, bedacht of gewenst heeft, lijkt mij duidelijk. Dat Europa zich ‘zijn’ Karel denkt, en dat al 1000 jaar lang, is evenzeer een historisch feit.

Wie Aken zegt, zegt niet alleen Karels stad maar ook Karels kapel. Juist daar komen vele lijnen samen die in tijd en ruimte een ‘culturele geografie’ van Karels wereld rond 800 markeren. Maar om die lijnen te ontdekken waarin men, althans ten dele, de contouren van een wereld kan ontwaren die veel later Europa wordt, is meer nodig dan een oppervlakkig rondziend oog. Immers, de huidige Akense dom is een geheel ander gebouw dan de kapel van Karels palts. Zelfs wie de schaarse bronnen leest, die ons resten uit Karels tijd, en de vele geleerde interpretaties probeert te volgen van latere (kunst-)historici en archeologen, moet, staande in die kapel, over fantasie beschikken. Het geestesoog moet, voorbij veel vernielingen en evenveel helaas dikwijls onoordeelkundige restauraties, het moment laten

In de dom van Aken.

passeren waarop Karel, wellicht, een droom gehad heeft: de droom van een paleis-en-kerk, een manifestatie van macht zoals geen van zijn Frankische voorouders zich nog had durven dromen.

De koning was al rond de vijftig toen, langzaamaan, bij hem het besluit grijpt moet zijn om voor het eerst een 'vaste' residentie te kiezen. Vijftig was 'oud', in die dagen. Wellicht was Karel het jaarlijks rondreizen, van palts naar palts, dwars door zijn rijk, wat moe. Aken was befaamd om zijn warme, geneeskrachtige bronnen waarin men moede ledematen kon laten rusten: de Romeinen hadden er al een *castrum* gebouwd, met een groots thermencomplex, waarvan de resten nog overeind stonden. Bovendien lag de stad in het kerngebied van de Pippinieden die er, in elk geval sinds Pepijn III, ook een residentie met kapel, en een badhuis hadden. Maar wellicht waren er nog andere redenen!

In 794 was Karel opnieuw getrouwd, na de dood van Fastrada, zijn tweede (of derde) echtgenote die, net als haar voorgangsters, haar kinderen in de onrust van dit rondreizen had moeten baren. Behoefde de koning, al dan niet aangespoord door zijn nieuwe vrouw, Luitgard, misschien mede daarom een vaste woonplaats?

In 795 stierf paus Hadrianus, met wie Karel vele jaren een goede relatie gehad had: hij weende, zeggen de bronnen. Een nieuwe *pontifex* trad aan: Leo III. Wat betekende dat voor de relatie tussen Karel en de Kerk? Was het van belang duidelijk te maken dat Karels rijk een waardige opvolger was van het Romeinse Rijk en, dientengevolge, een hoofdstad nodig had die imperiale grootsheid uitstraalde?

Pfalzkap.

Het lijkt mij duidelijk dat de grootste investeringen die met Karels kostbare Akense bouwpolitiek gepaard gingen, niet het woongedeelte van het paleis betroffen. Reconstructies van de residentie - die grotendeels verloren is gegaan - laten zien hoe eenvoudig 's konings voornaamste behuizing eigenlijk was, zowel naar vroegere, Romeins-imperiale als naar latere 'middeleeuwse' en renaissance-vorstelijke maatstaven. In feite ging het merendeel van het geld, dat nu mede dankzij de in de jaren 790 buitgemaakte Avarenschat ruimschoots voorhanden was, naar de bouw van de gelukkig overgebleven paleiskapel. De plannen ervoor - soms toegeschreven aan de

bouwmeester Odo van Metz - en het gegeven dat zij waarschijnlijk al rond 798 gereed was, wijzen erop dat Karel reeds toen dacht in termen van een publieke vormgeving van zijn machtspositie op een wijze die de traditioneel-koninklijke oversteeg, dat hij, met andere woorden, toen reeds dacht aan de keizertitel die hij zich in 800 liet geven.

Het paltscomplex, dat 500 bij 500 meter besloeg, kende, veelbetekenend, twee kernen - de twee polen van de macht die Karel beide wilde beheersen, de wereldlijke en de geestelijke. Onduidelijk is, of de koning aansloot bij antiek-Romeinse, Byzantijnse en, wellicht, zelfs Abbassidiese paleizen, die ook tempels, kerken en moskeeën met de vorstelijke woonfuncties combineerden.

Aan de noordgrens van de Akense residentie verrees een grote, bakstenen zaal, rechthoekig, van 17 bij 44 meter, met drie apsissen. In de noordelijke stond waarschijnlijk Karels troon. Deze Germaanse koningshal in de vorm van een Romeinse *basilica* - de bouwheer kende natuurlijk Constantijns hal in Trier - diende de vorstelijke representatie. Hoe de ruimte was ingericht weten wij niet. Een beschrijving van de grote zaal van de palts te Ingelheim suggereert, dunkt mij, ook voor Aken een decoratie met heersersportretten vanaf de Assyriërs en Perzen tot Karels eigen Frankische voorvaders: de visuele genealogie die christelijke vorsten bij hun legitimatie in tijd en ruimte ten dienste stond. Tegen de *aula regia* aan leunde een houten gebouw, met de privé-vertrekken van Karel en zijn familie. Van deze Granustoren zijn enige resten bewaard.

Van de *aula regia* liep een 120 meter lange, van een verdieping voorziene en halverwege door een poortgebouw onderbroken gang naar de plaats waar aarde en hemel elkaar ontmoetten: de eveneens stenen, zestienkantige kapel. Dit geheel was geconstrueerd op basis van een volkomen, heilige maatvoering: 144 voet in lengte: twaalfmaal twaalf. Want twaalf was toch het sacrale getal, volgens het *Boek der Openbaring* de grondslag van het Hemelse Jeruzalem. Ook andere maten zijn deelbaar door twaalf: de totale hoogte, tot het oorspronkelijk met marmer en brons bedekte dak, bedraagt 60 voet. De kern van de kapel was een zuivere achthoek, waarvan de omtrek eveneens 144 voet was. Bovendien werd een achthoek gezien als de oplossing van vierkant en cirkel, aarde en hemel. Vanaf de vloer van de kapel, de aarde, keek men in de koepel naar de hemel: daar troonde in goudglanzende mozaïeken de verrezen Christus - volgens recenter, ook mijns inziens overtuigender interpretaties verbeeld als het Lam Gods, aangezien Karel geen voorstander was van al te realistische afbeeldingen van het Heilige.

Rietbergen

Omringd was hij door de 24 ouderlingen die hem hun kronen aanbieden en de vier Apocalyptische dieren.

Natuurlijk had Karel in Rome het Lateraanse baptisterium gezien: een octagonale structuur waarin, volgens de overlevering, Constantijn gedoopt was, de eerste christelijke keizer. In Ravenna, Karel eveneens bekend, waren maar liefst twee gebouwen met een betekenisvolle maatvoering en ideologie: de achthoekige kerk van San Vitale, met mozaïeken waarop keizer Justinianus was afgebeeld, en het tienhoekige-en-cirkelvormige mausoleum van koning Theoderik 'de Grote', een Germaan zoals de Franken, en bovendien gehuwd met een dochter van koning Clovis, de grondlegger van het rijk dat, later, de Pippinieden tot het hunne maakten.

Niet verwonderlijk verwijst Karels kerk tevens naar een locatie die nog heiliger was dan enigerlei heiligdom in Ravenna of Rome: de op Constantijns bevel gebouwde eerste kerk van het Heilig Graf te Jeruzalem was weliswaar geen octagon maar een rotonde, doch het visuele effect zal weinig verschild hebben van wat men in Rome en Ravenna zag. Interessant is overigens dat de nota bene zevende-eeuwse 'Koepel van de Rots' op het plateau van de voormalig Joodse tempel - een van de heiligste plaatsen van de islam maar voor elke christelijke pelgrim zichtbaar - een dubbele achthoek is...

Hoewel Karel zijn kapel kon betreden vanuit het woongedeelte van zijn paleis, benaderde de 'wereld' de kapel vanuit het westen, door een poort die toegang gaf tot een rechthoekig atrium, aan beide lange zijden door arcaden omsloten. Daar mocht het volk zich verzamelen, rond een grote, bronzen pijnappel - wellicht een fontein zoals ook in het atrium van de Sint Pieter. De oorspronkelijke Heilig Grafkerk in Jeruzalem had een vergelijkbare voorhof.

De kapel zelf betrad men via een nisvormige poort, tussen twee torens, elk negenmaal twaalf voet hoog. De begane grond was echter voorbehouden aan de priesters. En de eerste verdieping bood plaats aan de koning en zijn hof: de galerij, naar het octagon toe afgesloten door bronzen hekken tussen prachtige porfieren, marmeren en granieten zuilen die, nota bene, deels uit Rome en Ravenna waren aangevoerd en de koepel droegen.

Op de galerij stond, boven de ingang, op een verhoging met zes treden een troon, van hout doch later bekleed met antiek-Romeinse marmeren platen. Recent onderzoek naar de kern wijst uit dat de zetel inderdaad uit Karels tijd stamt, en niet uit de tiende eeuw. Het was een troon zoals, volgens het Oude Testament, koning Salomon, de wijze wetgever, had bezet: hij die, met zijn vader David, het Bijbelse voorbeeld was dat de geestelijke

adviseurs van de Frankische koningen zo graag aanhaalden, mede om zo hun eigen rol te benadrukken: waren de koningen van Israël niet door de priesters namens God gezalfd?

Vanaf zijn troon overzag Karel een ruimte vol schittering van gouden en zilveren, met edelstenen bezette reliekschrijnen en andere kerksieraden, vol glans van zijden gordijnen tussen de zuilen. Vanaf zijn troon overzag Karel ook, als enige, de drie hoofdaltaren: op de begane grond in de meest oostelijke, op Jeruzalem gerichte nis het Maria-altaar, en daarachter het Petrusaltaar - twee symbolische keuzes: de kerk zelf was gewijd aan de Heilige Maagd, maar verwees natuurlijk ook naar Rome. Tegenover Karel, op de eerste verdieping, stond het altaar van de Verlosser. Hem die, zoals in het *Boek der Openbaring* staat, alle vorsten van de wereld eer betuigen, blikte de koning rechtstreeks in de ogen. Inderdaad: zo ontmoetten hemel en aarde elkaar. Zo maakte Karel duidelijk dat hij, en niemand anders - zelfs de paus niet - Gods volledige gezag op aarde belichaamde.

Ook hier volgde hij een voorbeeld. In de vierde eeuw had Constantijn zich, in zijn Petruskerk in Rome, op een groot mozaïek laten afbeelden met die kerk in zijn hand, en het onderschrift: 'Omdat onder U, de Leider-God, de wereld in triomf een nieuwe tijd is ingegaan, heeft Constantijn, de Overwinnaar, deze tempel voor U gebouwd'. Deze 'politieke theologie', waaraan de paus niet te pas kwam, werd door Constantijns opvolgers graag overgenomen om hun vorstenmacht 'absoluut' te maken. Een latere uitwerking ervan kende Karel eveneens uit eigen aanblik. Het mozaïek in de San Vitale toont Justinianus met de schaal waarop het eucharistisch brood ligt: de koning als priester.

Precies deze pretentie bracht christelijke heersers onvermijdelijk in conflict met de mannen die meenden dat alleen zij de aangewezen middelaars tussen aarde en hemel waren: de priesters, de bisschoppen, en, natuurlijk, de paus. Het is, wellicht, niet verwonderlijk dat in de jaren 796 of 797 de netgekroonde Leo III in zijn Romeinse residentie, het Lateranenpaleis, een mozaïek laat aanbrengen waarop, als we de dertiende-eeuwse reconstructie betrouwbaar achten, aan beide zijden van Jezus en de apostelen, zes figuren staan. Links Christus, die aan zijn plaatsbekleder Petrus de bisschopsstola geeft, en aan de eerste christelijke keizer, Constantijn, het *labarum*, de heilige vlag. Rechts Petrus, die zijn opvolger Leo diens bisschopsstola geeft en vervolgens, als laatste in de rij, aan Karel, de koning, een vaandel overhandigt en hem zo als het ware uitnodigt om voor de Kerk te strijden.

Of Leo zich bewust was van de consequenties van deze ideologisch-

geladen ‘invitatie’, die suggereerde dat de wereldlijke macht de geestelijke moest bijstaan, ja zelfs dienen? In de nazomer van het jaar 800 moest Karel naar Rome komen om hem te redden. De opperpriester was door zijn vijanden niet alleen fysiek belaagd, maar ook beschuldigd van onzedelijk gedrag. Nu was het Karel die, nota bene ‘in de grote zaal van [...] paus Leo’, de bisschoppen bijeenriep om de zaak te bespreken. De synode liet echter de koning het laatste woord! Wellicht mede omdat de factie die tegen Leo ageerde relaties had met Byzantium, met de ‘Griekse’ Kerk, besloot Karel tot ingrijpen en kon de paus zijn precaire positie toch handhaven. Wel moet de opperherder toen beseft hebben dat de boodschap van *zijn* mozaïek in *zijn* zaal niet als vanzelf ook *zijn* politieke realiteit werd, integendeel, dat juist nu de strijd tussen Aken en Rome, tussen Staat en Kerk in volle gang was. Dat was hem nog duidelijker geweest als hij een gedicht gelezen had dat Karels vriend en raadgever Alkuin al eerder schreef, en dat zowel culturele als politieke pretenties uitdraagt: Aken is, nu Rome toch eigenlijk zijn grootheid verloren heeft, de nieuwe heilige stad, de stad van de nieuwe David, van Karel. Aken is het nieuwe Jeruzalem...

Het is maart 2009. Ik heb mijn kleine boekje over Karel voltooid, en keer nogmaals terug naar Aken. Staande in het midden van het octagon, dat door religieus-mystieke, ideologische en machtspolitieke draden verbonden is met de uiteinden van de toenmalige christelijke ruimte en tijd, vergeet ik de mensenmassa om mij heen, en zie ik Karel zitten, op zijn Salomonszetel, daar op de galerij. Velen vóór mij hebben hem daar, in gedachten, zien zitten.

Adolf Hitler - neen, merkwaardig genoeg kwam hij nooit naar Aken, althans niet als rijkskanselier. Wel had de stad hem al in 1933 tot ereburger benoemd. Wel had hij in 1935, tijdens de Neurenbergse Partijdag, Karel onomwonden genoemd als de heerser die, al had hij dan de Saksen afgeslacht, toch de Duitse stammen verenigde en zo de grondslagen legde voor een groter Duitsland. Wel eiste hij, nog in het najaar van 1944, dat zijn generaals Aken koste wat kost zouden verdedigen, omdat het de Karelstad was.

Napoleon kwam naar Aken, hij die zich *expressis verbis* Karels erfgenaam noemde, en dat in zijn propagandapolitiek ook voortdurend duidelijk maakte. In 1898 - toen Frankrijk zich herstelde van de trauma's van de nederlaag tegen Duitsland, toen Frankrijk, wellicht, opnieuw droomde van een groter rijk? - verbeeldde de Franse schilder Henri Motte op een interessant olieverfdoek Napoleon, in de paltskapel peinzend starend naar de troon van zijn grote voorbeeld, waarop diens zogenaamde keizerskroon ligt. Geen wonder dat de man die heerser van Europa wilde worden, overwoog

zijn eigen keizerkroning in de Karelstad te organiseren.

Karel IV kwam naar Aken, metterdaad om zich daar, zoals zovele Duitse keizers voor en na hem, in de kerk van zijn voorganger-naamgenoot te laten kronen. Bij die gelegenheid schonk hij een kostbaar, goud-en-zilveren borstbeeld van Karel, dat moest dienen als reliekhouder voor diens schedel.

Otto III kwam naar Aken en verschaftte zich zelfs, volgens althans één kroniekschrijver, toegang tot de crypte waarin hij Karel, gebalsemd, en door schatten omgeven, zou hebben aangetroffen: een vroom verzinsel, dat echter aangeeft hoezeer de koning-keizer toen al mythische trekken had gekregen.

Het zijn allen lieden die, anders dan ik, Karel nodig hadden om hun machtspolitieke aspiraties in een telkens veranderende wereld te ondersteunen, maar lieden ook die juist door de acties die zij ondernamen, vorm gaven aan een wereld die allengs duidelijker ‘Europa’ werd. Kortom, wie naar Aken gaat, kan iets van en over Europa leren kennen.